

УДК 655.5+087.5

Е. І. Озар

Українська академія друкарства

СУЧАСНА НОН-ФІКШН ДЛЯ ДІТЕЙ: СТРУКТУРНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Досліджуються сутнісні характеристики дитячої нон-фікшн (пізнавальної книги). Основне соціально-функціональне призначення її полягає в тому, щоб допомогти юному читачеві в опануванні пізнавального матеріалу, задовольнити різноманітні когнітивні потреби, якими супроводжуються його дорослішання та соціалізація. Пізнавальну книгу можна диференціювати на науково-художню, науково-пізнавальну, довідкову та ужитково-розвивальну, кожна з яких покликана розв'язувати конкретні інформаційно-комунікативні завдання.

Популяризація знань, засоби адаптації, функції пізнавальної книги, типи пізнавальної книги

Традиційно лєвова частка в масиві видань для дітей належить художній книзі, саме з нею найчастіше і в масовій, і навіть в науковій свідомості асоціюють усю дитячу літературу. Однак до кола дитячого читання входять також твори нехудожнього характеру — пізнавальної та навчальної (шкільної) літератури, що об'єднуються поширеним сьогодні поняттям «нон-фікшн»*. Якщо художня книга більше орієнтована на духовне, емоційне, естетичне виховання дитини, то нехудожня — на формування інформаційної культури учня (навчальний її сегмент) та вироблення в юного читача природної потреби в пізнанні реальної дійсності (пізнавальний її сегмент). Попри очевидну функціональну схожість, пізнавальну літературу від навчальної (шкільної) відрізняє добровільний характер її прочитання. Практика користування пізнавальними виданнями виробляє в читача звичку отримувати знання не лише зі шкільних підручників, а з інших джерел, тобто орієнтує дитину на позашкільне навчання, на самоосвіту та самовдосконалення.

Соціально-функціональна міць дитячої книги полягає в поєднанні цих напрямів. Лише разом вони здатні забезпечити «процес передання, обертання в суспільстві комплексу знань та уявлень про навколишню дійсність, зафіксованих у словесних художніх образах та наукових поняттях, що сприяють вихованню, розвитку, навчанню читачів та спрямовані на соціалізацію дітей» [9, с. 261].

Важливість розкриття заявленої теми підсилює той факт, що однією з виразних тенденцій розвитку світового ринку дитячої книги протягом останнього двадцятиліття є стрімке зростання обсягів випуску саме нон-фікшн — що на традиційних (паперових), що на цифрових носіях. Ще на початку 1990-х рр.

* Від англ. *non-fiction*: *non* — не + *fiction* — белетристика; фікція.

експерти визнавали: «орієнтація на пізнавальну книгу домінує у світовій практиці, прикметно: що культурнішою є країна, то більше пізнавальних книжок вона видає» [10, с. 5]. І хоч частка нехудожньої книги на українському ринку дитячої книги традиційно менша від частки художньої (35 і 65% відповідно), з року в рік вона поступово збільшується.

Проте в українській і зарубіжній науці пізнавальна книга залишається мало дослідженою. Традиційно більше уваги приділяється дитячій художній літературі, здебільшого з боку літературознавців, педагогів, психологів, культурологів та ін. На думку російських книгознавців, причина в тому, що «у книгознавстві немає однозначного погляду на класифікацію науково-популярних видань. Точніше мовити, види науково-популярних видань не розглядаються. Найчастіше автори уникають цього питання, говорячи про науково-популярну літературу загалом, а не про книгу... Мало або майже нічого не пишуть про твори науково-популярного жанру» [9, с. 80].

У навчальних посібниках С. Антонової [1], Е. Огар [5], С. Карайченцевої [4], присвячених проблемам дитячого книговидання, серед іншого описується типологія дитячої пізнавальної книги. Історичні аспекти становлення дитячої книги (у тому числі пізнавальної), дитячої періодики та пізнавальної періодики в Галичині на початку ХХ ст. висвітлено в дисертації Ю. Стадницької [11]. Спеціальну увагу вивченню сучасної пізнавальної книги у новому соціальному, освітньому та культурному контексті приділено у низці статей, зокрема І. Тушевської [12] та Е. Огар [6–8, 14].

На основі тривалого дослідження ринку дитячої літератури в Україні в усьому його жанрово-типологічному розмаїтті, а також аналізу нових літературно-видавничих проєктів ми маємо можливість зробити певні висновки щодо структури сучасної пізнавальної книги та її функціонального потенціалу, зокрема можливостей впливу на розвиток дитини. Саме у цьому полягає мета публікації.

Враховуючи множинність поглядів як на саме явище науково-популярної літератури*, так і на її дитячий сегмент**, насамперед з'ясуємо, який зміст ми вкладаємо в поняття «нон-фікшн» (або «нехудожня книга») та «пізнаваль-

* Науково-популярна література порівняно з іншими типами є доволі мінливим літературним і видавничим явищем. Її розвиток найменше зумовлюється еволюцією типу за його внутрішніми законами, а характер насамперед визначається чинниками зовнішнього характеру — панівною у відповідній синхронії ідеєю популяризаторської парадигми. Свого часу один з небагатьох у радянському книгознавстві дослідників феномену наукової популяризації В. Іванницький писав: «Спроба створити певний абстрактний універсальний еталон науково-популярної літератури — це найбільша помилка, яка прирікає всі суперечки довкола неї на безплідність» [3, С. 36–43].

** «Проблематика літератури популярнонаукової, спрямованої на молодого користувача, потрапляє до сфери досліджень літератури для дітей та молоді, хоч, зазвичай, перебуває на її маргінесах... Межі дослідницького поля важко окреслити, адже художня література для дітей загалом також несе пізнавальне, навчальне навантаження, а популярнонаукові твори для недорослих, особливо для наймолодших, охоче використовують елементи фабули і прийоми літературного викладу з метою оживлення змісту, його спрощення та полегшення сприйняття» [15].

на книга». У сучасній західній теорії дитячу книгу традиційно поділяють на fiction (художню) і non-fiction (нехудожню). Підставою для поділу на два роди, як впливає з семантики використовуваних термінів, є реальність/вигаданість об'єкта відображення [див. ХАНТ]. Однак у межах роду, на жаль, видова диференціація понять, їхня чітка ієрархізація відсутні: в один класифікаційний ряд «виструнчуються» поняття, семантичні обсяги яких накладаються або перехрещуються, поняття, виокремлені за різними класифікаційними критеріями: літературні жанри та їхні різновиди, твори різної тематики та види/різновиди видань, відмінні за матеріально-конструктивними ознаками, тощо.

Якщо вважати за нон-фікшн усе, що не підпадає під визначення художня, тоді до неї слід відносити видання науково-популярного та навчального функціонального характеру. Однак у повсякденному, фаховому теоретичному та практичному дискурсах цим терміном найчастіше означають лише науково-популярну літературу. До того ж, і в радянській, і в сучасній українській бібліології традиційно шкільну книгу розглядають за межами дитячої — у складі загальної навчальної літератури. Враховуючи ці обставини, поняття «нон-фікшн» співвідносимо передовсім з нехудожньою книгою науково-популярного характеру.

Специфіка нон-фікшн для дітей полягає в її подвійній приналежності до двох самостійних літературно-видавничих комплексів, один з яких — дитяча література — виокремлюється за віковою ознакою читацької аудиторії, а другий — науково-популярна — за особливою формою викладу наукового матеріалу. У результаті вона синтезує в собі риси обох видів літератури і підпорядковується, відповідно, законам внутрішнього розвитку кожного.

Сутність та основні суспільні завдання «дорослої» науково-популярної літератури завжди тісно пов'язуються з науково-технічним прогресом, з потребами в популярному інформуванні про його досягнення, з усебічним розвитком особистості через поглиблення знань, самоосвіту та самоудосконалення. Натомість основне призначення дитячої науково-популярної книги полягає тому, щоб усіляко допомагати юному читачеві оволодівати різноманітними знаннями, реалізовувати потреби у пізнанні навколишнього світу, що постійно супроводжує його дорослішання та соціалізацію. Іншими словами, на відміну від «дорослої» дитячій науково-популярній літературі притаманна виразна пізнавальна спрямованість. І це дає нам підстави, солідаризуючись із С. Антоною, називати окреслений різновид дитячої й — одночасно — науково-популярної книги терміном «пізнавальна книга». На нашу думку, акцентуючи в детермінанті «пізнавальна» на когнітивній семантиці, ми точніше передаємо сутність соціально-функціонального призначення аналізованого видавничого явища. Вважаємо, що термін «пізнавальна книга» не потребує детермінації «дитяча».

У межах дитячої пізнавальної книги ми пропонуємо розрізняти науково-художню (для молодших дітей), науково-пізнавальну (для підлітків), довідкову (енциклопедії, довідники, словники, календарі) та практично-розвивальну книгу. При деяких відмінностях цільові настанови кожного підвиду мають оче-

видне пізнавальне спрямування і зводяться до того, щоб максимально сприяти процесу засвоєння юним читачем знань з різних гуманітарних, природничих і точних дисциплін, зокрема тих, основи яких вивчаються в школі.

Дитячу довідкову книгу, яку традиційно розглядають самостійно, ми вважаємо одним з типів пізнавальної книги, адже їй притаманні такі риси, як: 1) виразне пізнавально-інформувальне цільове призначення; 2) адаптований виклад; 3) широке використання засобів популяризації, у тому числі художньо-образних. Часто жанри словникової чи енциклопедичної статті у дитячих довідкових виданнях трансформуються в жанри художньо-публіцистичного характеру (оповідання чи нарис). Відмова від абеткового принципу систематизації матеріалу на користь тематичного (надто у виданнях для молодших читачів) передбачає наскрізне, а не вибіркове читання, властиве для користування традиційною довідковою літературою.

Під практично-розвивальною книгою ми розуміємо сукупність творів та їхніх видань, спрямованих на сприйняття знання крізь призму мотиваційних блоків. Така книга може сприяти як комплексному розвитку пізнавальних і мануально-практичних здібностей дитини, так і розвитку здібностей та вмінь конкретного характеру (навичок читання й письма рідною та іноземними мовами, математичних і логічних здібностей, мислення, кмітливості; уяви й творчих здібностей; розвитку пам'яті, уваги та сенсорних здібностей). Видання практично-розвивального характеру допомагають культурі організації та проведення, реалізації різних видів хобі, вихованню інтересу до різноманітних аматорських занять, правильній організації та проведенню дитячого дозвілля.

Комунікативну ефективність дитячої нон-фікшн визначає її здатність реалізувати функції популяризації знань з урахуванням рецептних можливостей юного читача. Попри самоочевидність, зміст поняття «популяризація» (від латинського *popularis* (народний, простий) як подання чогось (виклад складного питання) у загальнодоступній формі) також перебуває у дискусійному полі*: «популяризація знань — це допомога навчанню? Чи бажання задовольнити природну людську допитливість? Можливо, це засіб інформації? Популяризатор — просвітник чи вихователь? Що важливіше для науково-популярної літератури — поширювати знання чи розвивати у читача здатність самостійно мислити? Чи має формула (математична, хімічна, фізична – Е.О.) право на життя в популярних виданнях?» [2, с. 36–37].

* Існує навіть категоричне несприйняття популяризованого знання, бо начебто воно є лише ілюзією знання наукового, своєрідною його підробкою. Задля доступності у науково-популярному тексті проблема завжди спрощується, при цьому витрати часу на його прочитання не змінюються пропорційно до адаптації викладу. Однак в умовах стрімкого розвитку сучасної науки, ускладнення наукового знання, збільшення розриву між суто науковим мисленням і повсякденним практичним (здоровим глуздом) популярний (адаптований) виклад теоретичної та практичної інформації є вимогою часу. Слід зауважити, що описати наукові чи технічні досягнення мовою публіцистики, зберігши при цьому науковий сенс, виявляється набагато важче, ніж описати їх науковою мовою, орієнтуючись на фахівців, «посвячених» і «просунутих». Тому для нас проблема полягає не в самій популяризації, а в її майстерності.

Вивчення особливостей популяризації, спрямованої на дитячу аудиторію, зокрема за посередництвом друкованих каналів, дозволяє стверджувати, що в пізнавальних виданнях перераховані вище цільові настанови цілком мирно співіснують і протиріч між ними, як у дорослій книзі, не виникає. І ця поліфункціональність становить основну відмінність пізнавальної книги (адресованої дітям) від науково-популярної (адресованої дорослим).

В основі популяризації лежить механізм *адаптації* спеціального знання — своєрідного «перекладу» з мови науки на зрозумілу «непосвяченому» фахівцеві, наближену до реальної практики мову. У сфері адаптованого знання перетинаються професійне і повсякденне знання, спеціальна теорія і здоровий глузд. Компетентна популяризація, по суті, є спрощенням, однак виключає вульгаризацію та примітивізацію сутності речей*. Ступінь адаптації залежить від характеру теми (вважається, що гуманітарні теми відкритіші для сприйняття та розуміння), демографічних і психологічних особливостей читачів (освіта, професія, розумові здібності, готовність сприймати інформацію), психологічних аспектів самого процесу популяризації (наскільки те чи інше знання піддається популяризації, чи можливі при цьому суб'єктивні оцінки та ін.).

У випадку з дитячою аудиторією головним критерієм глибини та характеру адаптації є вік дитини, точніше — відповідні до віку можливості сприймання реципієнтом спеціальної інформації. Той факт, що читач ще надто юний, не полегшує, а лише ускладнює завдання популяризатора: попри те, що він має бути компетентним у галузі, яку описує в творі, однаково добре володіти мовою науки і мовою «популяризації», він ще повинен вміти розповісти про складні поняття дохідливо й привабливо саме дитині.

Тому популяризація в дитячій книзі передбачає поєднання усіх можливих засобів впливу на юного читача — і тих, що апелюють до розуму, і тих, що зваблюють його емоційно, підтримуючи інтерес до предмета викладу. Адже завдання допомогти дитині пізнати світ у первісному, найповнішому значенні цього поняття «вимагає від дитячої літератури як повідомлення універсальної, абсолютно достовірної інформації про досягнутий суспільством рівень знань про світ, так і пробудження інтересу до самого процесу пізнання, його окремих етапів і способів отримання навичок наукової (пізнавальної) діяльності» [4, с. 140]. Особливого значення при цьому набуває й психолого-педагогічний аспект популяризації.

Найважчим у популяризації, спрямованій на дітей, є пояснення абстрактних понять. Адаптація спеціальних знань передбачає їх конкретизацію,

* Так, порівняно з науковою, науково-популярна література не вимагає високої суворості доказу. Тут цілком можливі спрощення, фрагментарність і неповнота, пояснення на «рівні ідей». «Використання елементів художнього опису безсумнівно надає науково-популярним творам особливої специфіки та своєрідності, без яких цю літературу в наші дні не можливо уявити. Однак, якими б рясними не були запозичення із суміжних ділянок літератури, у тому числі з художньої чи наукової, науково-популярні твори в принципі завжди залишаються науково-популярними, оскільки науково-популярна література — це поняття, ще раз наголосимо, передовсім функціональне» [3].

демонстрацію зв'язку між предметним образом і його абстрактною моделлю. І чим менше підготовлений читач, тим більше йому потрібно образності в оповіді. Доступність, зрозумілість досягаються також дотриманням лінійності та суворої послідовності у викладі, чіткого виявлення причинно-наслідкових зв'язків.

Для адаптації спеціальної інформації, для викладу її мовою, зрозумілою юному читачеві, окрім традиційних для дитячої літератури засобів (сюжету, персонажів, ігрового компонента в тексті, ілюстрації, дизайні), використовується низка спеціальних прийомів популяризації — художніх прийомів вербалізації та візуалізації знання (див. детальніше [5, 7, 14]). Ці прийоми витворювалися талановитими популяризаторами, які продемонстрували у своїх текстах вміння доступно розповісти дітям про системність навколишнього світу, його побудову, причинново-наслідкові зв'язки між окремими явищами і предметами, розкривати сутність базових наукових понять, допомагати оволодіти їх змістом, навчитися оперувати ними в навчально-пізнавальній діяльності.

Таким чином, дитячий нон-фікшн, або пізнавальна книга, є складним комплексом, до якого входять видання творів пізнавально-навчально-розвивального характеру, покликані допомогти недорослому користувачеві-читачеві в освіті й самоосвіті, у розвитку інтелекту та формуванні інформаційної культури.

1. Антонова С. Книга для детей: вопросы типологии и издания: уч. пособ. / С. Антонова. — М.: Мир книги, 1995. — 100 с.
2. Иваницкий В. Ю. Научная популяризация и научная информация / В. Ю. Иваницкий // Книга: исслед. и м-лы. — Вып. 19. — С. 36–78.
3. Иваницкий В. Научная популяризация как функция современной науки. — Режим доступа: http://www.pseudology.org/science/Science_Literature.htm (дата звернення 01.02.2012) — Назва з екрана.
4. Карайченцева С. Книговедение: литературно-художественная и детская книга. Издания по философии и искусству: учебн. для вузов / С. Карайченцева. — М.: МГУП, 2004. — 424 с.
5. Огар Е. Дитяча книга: проблеми видавничої підготовки: навч. посіб. / Е. Огар. — Львів: Аз-Арт, 2002. — 160 с.
6. Огар Е. Сучасні пізнавальні видання для дітей: поле для наукових роздумів / Е. Огар // Зб. пр. НДЦ періодики ЛНБ ім. В. Стефаника. — Львів, 2003. — Вип. 11. — С. 556–563.
7. Огар Е. Особливості популяризації знань у сучасній дитячій періодиці / Е. Огар // Зб. пр. НДЦ періодики ЛНБ ім. В. Стефаника. — Львів, 2004. — Вип. 12. — С. 390–405.
8. Огар Э. Современная детская познавательная книга как канал популяризации знаний / Э. Огар // *Viakas lietuviu ir pasaulio kulturose. Acta Humanitaria Universitatis Saulensis / Prof. dr. V. Maskulionas.* — Siauliai, 2008. — Mokslo darbai. T.5 (2007). — С.179–188.
9. Редакторская подготовка изданий: учебн. / под ред. С. Г. Антоновой. — М.: Логос, 2004. — 496 с.
10. Редакционная статья // *Детская литература.* — 1990. — №4. — С. 5.
11. Стадницька Ю. Роль галицької дитячої періодики 20–30-х рр. XX ст. у становленні української пізнавальної літератури: автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05 / Ю. Стадницька; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики. — К., 2009. — 20 с.
12. Тушевская И. Научно-познавательный учебный комплекс для детей и юношества: компонентная структура, основные функции / И. Тушевская // *Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий.* — М.: Российская книжная палата, 1996. — С. 106–108.
13. Ohar E. Artistic Verbalization and Visualization of Knowledge in Non-fiction Children's Literature / Emiliya Ohar // *Adaptation as a Strategy of Children's Literature/ ed. by M. Slavova.* — Plovdiv: Plovdiv University, IRSC, 2004, P. 160–174.
14. Stanio B. Rola ksiazki popularnonaukowej dla dzieci a mlodziemy w Polsce w latach 1945–1959. Fakty, opinine, komentarze / B. Stanio // *Roczniki Biblioteczne.* — R.LIV, 2010. — S.97–122.
15. *Understanding Children's Literature/ed. by P. Hunt.* — 2-d ed. — London; New York: Routledge, 2005. — 224 s.

СОВРЕМЕННАЯ НОН-ФИКШН ДЛЯ ДЕТЕЙ: СТРУКТУРНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Исследуются сущностные характеристики нон-фикшн для детей, или познавательной книги. Основное социально-функциональное назначение ее заключается в том, чтобы помочь юному читателю в освоении познавательного материала, удовлетворении разнообразных когнитивных потребностей, сопровождающих его взросление и социализацию. Познавательная книга может быть дифференцирована на научно-художественную, научно-познавательную, справочную, развивающую. Каждый подвид имеет конкретные информативно-коммуникативные задачи.

MODERN NON-FICTION FOR CHILDREN'S: STRUCTURAL AND FUNCTIONAL FEATURES

The essential features of non-fiction book for children (or cognitive book) are researched. The main social and functional destination of the cognitive book is the following: to help the young reader learn informative material and to activate informative processes characteristic of the child's growing up and socialization. The cognitive book has several subtypes, such as scientific and artistic, scientific and cognitive, reference, practical and developing. Each of these subtypes has its own communicative and informative aims.

Стаття надійшла 08. 11. 2011

УДК 087.5+159.922.7

М. С. Компанович

Українська академія друкарства

ДИТЯЧЕ ЧИТАННЯ В АСПЕКТІ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Сформульовано завдання та функції дитячого читання, визначено основні проблеми культурно-видавничої сфери, спричинені вторинністю дитячого читання в суспільстві.

Дитина-читач, видавнича сфера, соціальні групи читачів, гендерні та вікові позиції, процес читання, типологія читацької діяльності, кількісні показники читання, техніка читання, соціокомунікативні функції та проблеми

Задоволення та стимулювання читацьких потреб — це невід’ємні аспекти культурного життя суспільства. Ключову роль у цьому процесі відіграє видавнича продукція. Тому необхідним є формування позитивного іміджу дитячого читання як невід’ємної складової розвитку та соціалізації дитини як особистості в навчальному та дозвільному процесах, виховання бібліографічної та читацької культури в роботі з книгою змалку, як наслідок оволодіння навиками користування супроводжувальними елементами тексту.